

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

Επίκουρος Καθηγητής Λαογραφίας στο Δ. Π. Θράκης

Η ΚΩΜΙΑΚΗ ΤΟΥ 1883
στο έργο του Άγγλου περιηγητή James Th. Bent
“Cyclades, of Life Among the Insular Greeks”

ΑΝΑΤΥΠΟ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΜΟ
ΚΩΜΙΑΚΗ ΝΑΞΟΥ
ΤΟΠΟΥ ΧΡΩΜΑΤΑ - ΑΝΤΙΘΕΣΕΩΝ ΑΡΜΟΝΙΑ
τ. Β'

ΑΘΗΝΑ 2001

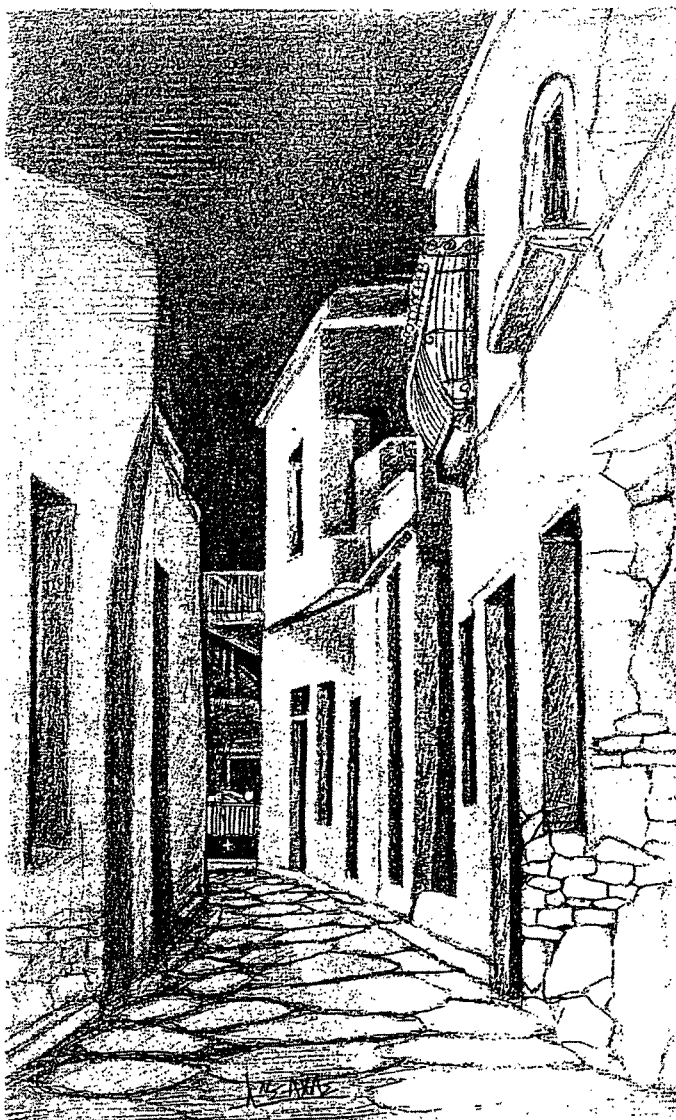
ΜΑΝΩΛΗΣ ΣΕΡΓΗΣ
Φιλόλογος - Λαογράφος

Η ΚΩΜΙΑΚΗ ΤΟΥ 1883

στο έργο του Άγγλου περιηγητή James Th. Bent
«Cyclades, or Life Among the Insular Greeks»

Ι. Ο περιηγητής James Th. Bent - Βιοεργογραφία
Κρίσεις για το έργο του «Cyclades,
or Life Among the Insular Greeks»

Σοκάκι της Κωμιακής. Ζωγραφική - Κείμενο Αποστόλης Ν. Σιχάς

Ανέγγιχτη όψη της Κωμιακής
...κι εμείς, αντίκρυ στο πέλαγο,
οδοιπόροι της κλειστής πολιτείας και των πικρών καιρών,
με τη γλυκειά σκέψη της αντάμωσης.

Ο Άγγλος περιηγητής James Theodore Bent¹ επισκέφθηκε τις Κυκλάδες δύο φορές και το 1885 εξέδωσε στο Λονδίνο το έργο του «The Cyclades, or life among the insular Greeks» (Οι Κυκλάδες ή βίος μεταξύ των νησιωτών Ελλήνων)², που επανεκδόθηκε το έτος 1966 υπό τον τίτλο «Aegean Islands. The Cyclades, or life among the Insular Greeks, new and enlarged edition, including an introduction to Cycladic archaeologic and folklore, bibliography, appendices and index», by Al. N. Oiconomides³. Και στις δύο εκδόσεις η θεματική του ύλη (οι εντυπώσεις δηλαδή του περιηγητή από τα Κυκλαδονήσια) παρουσιάζεται σε δεκαεννέα κεφάλαια και συγκεκριμένα κατά σειρά στα νησιά Σέριφο, Σίφνο, Κίμωλο, Μήλο, Ανάφη, Θήρα, Ίο, Σίκινο, Φολέγανδρο, Μύκονο, Τήνο, Άνδρο, Σύρο, Νάξο, Πάρο, Αντίπαρο, Κύθνο, Κέα και Αμοργό.

Ευθύς εξ αρχής πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Bent διέθεσε αρκετό μέρος της ολιγοετούς ζωής του σε επιτόπιες αρχαιολογικές έρευνες⁴. Συγκεκριμένα έκανε ανασκαφές στην Κιλικία της Μ. Ασίας, στο Μπαχρέιν, στη Ζιμπάμπουε, στην Αβησσυνία, στη Σαουδική Αραβία και στο παραλιακό τμήμα του Σουδάν, τα πορίσματα δε αυτών εξέδωσε σε τρεις τόμους⁵.

Κίνητρο επομένως των ανά τις Κυκλάδες περιοδειών του ήταν (κατά τον ίδιο) τόσο η μελέτη της ελληνικής αρχαιολογίας («The study of Hellenic Archaeology»)⁶, αφού τα Κυκλαδίτικα νησιά παρείχαν πλείστες τέτοιου είδους ευκαιρίες, όσο και η μελέτη του λαϊκού πολιτισμού («The study of Hellenic folklore»), αφού αυτά ήταν «more particularly rich in the preservation of manners and customs which have survived the lapse of years»⁷.

Κατά τον Δ.Π. Πασχάλη, όμως, μόνον ελατήριο ερευνών του (τουλάχιστον στις Κυκλάδες) «δεν υπήρξεν φαίνεται ο προς την αρχαιότητα θαυμασμός. Διότι, ενεργήσας ανασκαφάς εν Αντιπάρω⁸ και περισυλλέξας εξ ευρεθέντων υπ' αυτού προϊστορικών τάφων ικανάς αρχαιοτήτας, εξήγαγεν ταύτας κρυφά, και επώλησεν εις το Βρεταννικόν Μουσείον του Λονδίνου»⁹. Προς επίρρωση των όσων υποστηρίζει ο

1. Γεννήθηκε στις 30/3/1852 και πέθανε στις 5/5/1897 προσβληθείς από ελώδη πυρετό.

Βιογραφικά του περιηγητή και συνολική εκτίμηση του έργου του, γραμμένη από τον J.C. Rubright, ο ενδιαφερόμενος μπορεί να βρει στις σ.σ. xiii-xiv της δεύτερας εκδόσεως του υπό εξέταση έργου του.

2. London, Longmans, Green and Co, 1885.

3. Argonaut, Inc., Publishers. Chicago, 1966.

4. Από το 1885 μέχρι το 1893. Βλ. σελ. xiv της β' εκδόσεως.

5. Πρώτος τόμος: «The ruined cities of Mashonaland» (1892). Δεύτερος τόμος: «The secret city of the Ethiopians» (1893). Τρίτος τόμος: «South Arabia, Soudan and Sakotta» (1900, εκδομένος από την κα Bent φυσικά, αφού ο άνδρας της έχει αποβιώσει από το 1897).

6. Βλ. Preface, σελ. lix της β' εκδόσεως ή σελ. v της α'. 7. Ο. π.

8. Έκθεση των αποτελεσμάτων αυτών των ανασκαφών παρουσιάζει ο περιηγητής στις σ.σ. xlvii κ.ε.

9. Πασχάλης 1964, 295.

Ανδριώτης λόγιος η Στέλλα Ράμφου, στο σημείωμά της «Ταξίδι του Bent εις Κίμωλον»¹⁰, παρουσιάζει έγγραφο του Νομάρχη Κυκλάδων (αριθμ. 1074, της 28ης Φεβρουαρίου 1885) προς τους Επάρχους του νομού και τους Δημάρχους της επαρχίας Σύρου, με το οποίο τους παραγγέλλει να διατάξουν τα αρμόδια όργανα να επιβλέπουν αυστηρώς τον περιηγητή και σε περίπτωση «καθ' ην ήθελεν επιχειρήσει νέας ανασκαφάς να τον εμποδίσωσιν αμέσως...».

Ασχέτως των παραπάνω τελευταίων παρατηρήσεων, θλιβερών οπωσδήποτε για τον τόπο μας, ο Μπεντ ήταν ένας μορφωμένος ευγενής («received the standard English gendleman's classical education at Repton School and Wadham College, Oxford, from which he graduated in 1875»)¹¹, γνώστης του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και χειριστής σε ικανοποιητικό βαθμό της ελληνικής γλώσσας. Τα αποδεικνύουν (όσο τουλάχιστον αφορά στη Νάξο)¹² η σύνδεση της λατρείας αρχαίων θεών με χριστιανικούς, ο εντοπισμός των παγανιστικών στοιχείων που έχουν παρεισδύσει στη χριστιανική λατρεία, η αναφορά και η ερμηνεία τοπωνυμίων που θυμίζουν αρχαία λατρεία, η παράθεση αρχαίων ονομασιών της Νάξου, η γνώση πολλών αρχαίων μύθων και λεπτομερειών από το βίο ιστορικών προσώπων, οι αναλογίες σύγχρονων και αρχαίων παιχνιδιών, μουσικών οργάνων και χορών, η παράθεση εντός του αγγλικού του κειμένου αρχαίων και νεοελληνικών γραμματικών τύπων κ.ά. Από τα παραπάνω ολοφάνερα φαίνεται και η δική του προσπάθεια (όπως σχεδόν όλων των περιηγητών) να συνδέσει τον αρχαίο με το νέο ελληνισμό, να δει τους νεοέλληνες Ναξιώτες ως εικόνα και ομοίωση των αρχαίων τους προγόνων, προσπάθεια που φτάνει πολλές φορές στην υπερβολή και φυσικά στα λάθη¹³.

Ως προς τη μέθοδό του να επιτύχει το ευσεβές ποθούμενο, ορμάται από τον νεώτερο βίο και με συνεχείς ερωτήσεις προς τους ξεναγούς του ή τους αυτόχθονες, προσπαθεί να βρει τον ομφάλιο λώρο του παρόντος με το παρελθόν. Όταν δεν επιτυγχάνει τον προαναφερθέντα σκοπό του, νιώθει έκδηλη απογοήτευση. Τα κυριότερα λάθη του επικεντρώνονται, όπως προειπώθηκε, στην προσπάθειά του να δει το ναξιώτικο λαό στην ιστορική του συνέχεια. Το έργο του περιέχει επίσης αρκετούς παρεφθαρμένους όρους ή λέξεις, που άκουσε από τους πληροφορητές του και δεν μπόρεσε να αποδώσει σωστά. Είναι γνωστόν ότι ο (κάθε) περιηγητής αναλαμβάνει συνήθως το ρόλο του

10. Ράμφου 1977, 154-72.

11. Σελ. xiii της Β' εκδόσεως.

12. Όλες οι περί τον περιηγητή κρίσεις μας βασίζονται στις πληροφορίες που μας παρέχει για τη Νάξο, επειδή αυτές μπορούμε με ασφάλεια να ελέγχουμε.

13. Για το θέμα αυτό που χαρακτηρίζει γενικά πολλούς ξένους περιηγητές βλ. D. Constantine 1984, 34-65.

συγγραφέα σε χρόνο μεταγενέστερο του ταξιδιού του, αρκούμενος παράλληλα μ' αυτό να κρατά απλώς σημειώσεις, που αργότερα συμβουλευεται κατά τη συγγραφή. Ο Bent ακολούθησε αυτή την πάγια τακτική. Το ευτύχημα (για το έγκυρο των γραφομένων του) είναι ότι μετά το πέρας του πρώτου του ταξιδιού άρχισε αμέσως να αποτυπώνει (και να εκτυπώνει) τις εντυπώσεις του.

Στις αρχαιολογικές και λαογραφικές του καταγραφές συνεπικούροι του στάθηκαν ο Ιησουίτης R. Sauger¹⁴ και (κατά πληροφορίες του ίδιου του περιηγητή) οι Tournefort («Travels in the East»)¹⁵, Ludwig Ross («Inselreisen»)¹⁶, Bernard Schmidt («Volksleben der Neugriechen»)¹⁷, I. G. von Hahn («Griechische und albanesische Marchen»)¹⁸, Curt. Wachsmuth («Das alte Griechenland im neuen»)¹⁹, και άλλοι.

Παραμένει ωστόσο θετικό στοιχείο το γεγονός ότι είδε και άκουσε τα όσα περιγράφει, αφού είναι γνωστόν ότι πολλοί περιηγητές αγνοούσαν σε ποιο σημείο του ελληνικού χώρου βρισκόταν η περιοχή που περιέγραφαν και εξιστορούσαν το βίο της· καταχωρίζαν στα έργα τους γεγονότα και εντυπώσεις από αντιγραφές άλλων περιηγητών και συγγραφέων, τους οποίους κυριολεκτικά ληλατούσαν. Παρ' όλα αυτά (όταν επιδεικνύεται η απαραίτητη προσοχή και η κριτική στάση στη μελέτη των κειμένων τους), οι ειδήσεις που καταγράφουν αποτελούν πρώτη ύλη για τη λαογραφική επιστήμη, γεγονός που έχει τονισθεί από διακεκριμένους Έλληνες λαογράφους²⁰. Η μεγαλύτερη – κατ' εμέ – προσφορά είναι ότι τα κείμενά τους είναι ζωντανές αφηγήσεις, αποδίδουν την εικόνα του τόπου που περιγράφουν σε συγχρονικό επίπεδο, αναφέρονται πρωτίστως δηλαδή στο «εν όψει», ασχέτως αν πολλές φορές διανθίζονται με ιστορικές αναδρομές στο παρελθόν του. Ο ίδιος ο Bent, σαν να ήταν πράγματι ένας επαγγελματίας της επιτόπιας έρευνας, αναφέρει ορθότατα ότι η πιο ασφαλής μέθοδος να κατανοήσει κάποιος τον σημερινό βίο των νησιωτών σε όλα τα επίπεδά του, σε όλες τις εκφάνσεις του, είναι «η προσωπική επαφή

14. Στο έργο του «Ιστορία των αρχαίων δουκών και των λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου Πελάγους», Εν Ερμουπόλει Σύρου, 1878.

15. Πρόκειται μάλλον για το έργο του: «Relation d' un voyage du Levant...», Paris 1717, που ο περιηγητής είχε σε αγγλική νεώτερη έκδοση.

16. Αυτός είναι ο πλήρης τίτλος του. Γνωρίζω την έκδοση του 1912-13.

17. Πλήρης τίτλος: «Das Volksleben der Neugriechen und das Hellenische Alterthum», Leipsig 1871.

18. Εκδεδωμένο στη Λειψία, το 1864.

19. Η ελληνική του μετάφραση έχει τον τίτλο: «Η αρχαία Ελλάς εν τη νέα, έργον ποιηθέν υπό Κουρτίου Βαξμούθου (...) και μεταφρασθέν υπό Εμμ. Γαλανού, δ.φ. Εν Κεφαλληνία 1868.

20. Βλ. ενδεικτικά Λουκάτος 1985, 49-55. Ήμελλος 1985, 54-64. Ήμελλος 1995, 50-59. Βαρθούνης 1992, 87, σημ. 2 και 3.

με τους νησιώτες, όλων των κοινωνικών βαθμίδων, στην εργασία τους, στον καθημερινό τους βίο...». («But personal intercourse with the islanders in all grades of society, at their work and at their board, proved to us the most infallible method of understanding their life and their superstitions as they exist today»). Βοήθo του στην προσπάθεια αυτή είχε κατ' αρχάς ένα δραγομένο («a dragoman»), θεώρησε όμως ορθότερο «on better acquaintance with the language», να προσλάβει ένα νησιώτη, η βοήθεια του οποίου απεδείχθη πολύτιμη στην επισήμανση των λαογραφικών φαινομένων. Αλλά και κάποιο άλλο σημαντικό στοιχείο πρέπει να αναφερθεί εδώ: ο περιηγητής μας δεν περιέγραψε απλώς κάποια λαογραφικά φαινόμενα. Πλησίασε πολύ το ναξιακό λαό, εξέφρασε ενδόμυχες σκέψεις του, παρατήρησε και κατέγραψε «σημαντικές λεπτομέρειες» της ζωής του, (ακόμη και χαρακτηριστικά του προσώπου των χωρικών αναφέρει), διετύπωσε μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις κρίσεις (νομίζουμε καλοπροαίρετες) για όσα έβλεπε ή άκουγε, κρίσεις στην πλειοψηφία τους αυστηρές για τους Ναξιώτες του 1883. Δηλαδή, αν θελήσουμε να συγκρίνουμε αισθητικά και ιδεολογικά το κείμενο του περιηγητή, θα εκφράζαμε την άποψη ότι αυτό ξεφεύγει από τα αντίστοιχα πρότυπα του κλασικισμού, διαθέτει βέβαια σαφήνεια και καθαρότητα έκφρασης, αλλά και εμμονή στην περιγραφή στοιχείων που αφορούν στη συγκυριακή πλευρά της πραγματικότητας, αυτό δηλαδή που προανέφερα ως «σημαντικές» (για τη Λαογραφία κυρίως) «λεπτομέρειες».

Γεγονός είναι ότι η ολιγοήμερη παραμονή του στο νησί ίσως δεν στάθηκε ικανή για μια βαθύτερη γνωριμία με τον ναξιακό λαό. Το χρονικό διάστημα της παραμονής του στο νησί δεν καθορίζεται επακριβώς από τον ίδιο. Εμμέσως όμως μπορούμε να εικάσουμε ότι δεν πρέπει να υπερέβη το 15ήμερο, αφού αναφέρει (σσ. 336, 340, 342)²¹ ότι εόρτασαν στη Νάξο τα «δικά τους», αλλά και τα Χριστούγεννα των Ορθοδόξων, τα οποία, ως γνωστόν έχουν διαφορά 12 ημερών.

Τις ανά τις Κυκλάδες περιοδείες του (πάντοτε μετά της συζύγου του Mabel Hall-Dare) πραγματοποίησε «during two winters»²². Αυτοί είναι οι χειμώνες των ετών 1883-84 και 1884-85. Πότε λοιπόν επακριβώς επισκέφτηκε τη Νάξο;

Τη Νάξο επισκέφτηκε τον Δεκέμβριο του 1883. *Terminus ante quem* είναι η πληροφορία του επιμελητή της β' εκδόσεως ότι ξεκίνησε τις περιοδείες για τα Κυκλαδονήσια το 1883, και οι μετ' ενθουσιασμού αναφορές του Bent στον Επίσκοπο Παροναξίας Γρηγόριο. *Terminus post quem* είναι ο πρόλογος του

21. Οι αριθμοί εντός του κειμένου της μελέτης παραπέμπουν αδιακρίτως στην πρώτη ή στη δεύτερη έκδοση του έργου, αφού και στις δύο η σελιδαρίθμηση είναι ίδια. Το περί Νάξου κεφάλαιο περιλαμβάνεται τις σσ. 329-371.

22. Βλ. σελ. ν της α' εκδόσεως ή lix της β'.

έργου του, τον οποίο συνέταξε τον Νοέμβριο του 1884, ένα περίπου έτος πριν την πρώτη έκδοσή του (1885). Είναι λοιπόν αδύνατο να επισκεφθηκε τη Νάξο το 1884, αφού απλούστατα εκεί βρέθηκε την περίοδο των Χριστουγέννων, και ο πρόλογος του έργου του γράφεται έναν μήνα πριν τον Νοέμβριο του ίδιου έτους (1884).

Ο Παροναξίας Γρηγόριος που μόλις αναφέραμε δεν είναι άλλος από τον Γρηγόριο Γιακουμή (1882-1910), που ανήλθε στον επισκοπικό θρόνο μετά το θάνατο του Παρθενίου Ακύλα (1876) και αφού η μητρόπολη Παροναξίας εχίρευσε επί εξαιτίας.

Στη μελέτη του συγκεκριμένου περιηγητικού έργου του Bent, οδηγηθήκαμε για τρεις κυρίως λόγους: α) επειδή περιγράφει μια μεταβατική για τον ελληνικό (και ναξιακό) χώρο εποχή, β) για τις αρκετές λαογραφικές ειδήσεις που παρέχει και γ) επειδή με τις «αιρετικές» σε μερικές περιπτώσεις κρίσεις και απόψεις του, δίδει μια εικόνα του πώς διαμορφώνεται η κοινή γνώμη στο εξωτερικό για τους παλαιότερους και σύγχρονους Έλληνες.

Ολοκληρώνω τα περί τον περιηγητή με την παρουσίαση ενός συνοπτικού καταλόγου της βιβλιογραφίας του περιηγητή. Απ' αυτήν ευλόγως παραλείπονται το υπό ανάλυση έργο του και οι προαναφερθέντες στην υποσημείωση 5 τρεις τόμοι με τα πορίσματα των αρχαιολογικών του ερευνών. Πιστεύω ότι ο κατάλογος αυτός θα συμβάλει στη διαμόρφωση μιας πληρέστερης εικόνας του ερευνητικού και συγγραφικού έργου του περιηγητή:

– «Researches among the Cyclades», στο περιοδικό *Journal of Hellenic Studies*, 1885, σελ. 42-54. Αναδημοσιεύεται στις σ.σ. xli-lvii της δευτέρας εκδόσεως του υπό εξέταση έργου του.

– «Explorations in Cicilia Thraceia», *Proceedings of the Royal geographical Society*, no. 8, 1890, p.p.445-463.

– «The Hadramutia Journey in southern Arabia», *Nineteenth Century*, vol. 36, no. 211, pp. 419-437.

– «The city of the creed», *Portnightly review*, February 1890, pp.220-230.

– «How H.M. the Shah travells when at home», *Fortinghtly review*, n.s. vol. 60, 1886, pp. 71-76.

– «The Italians in Africa», *Fortinghtly review*, n.s. vol 60, 1896, pp. 363-372.

– «A Feak of freedom, or the Republic of San Marino», 1879.

– «Life of Giuseppe Garibaldi», 1881.

– «Genoa: How the Republic Rose and Fell», 1881.

– «Michael Psellos: his times and writings», *Offprint, The British Quarterly Review*, no. 164, 1885, pp. 287-302.

– «What St. John saw on Patmos», *Nineteenth Century*, vol. 24, no. 142, pp. 813-21.

– «The land of frankincence and myrrh», Nineteenth century, vol. 38, no. 224, October 1895, pp. 595-613.

– (ως εκδότης) Early voyages and travels in the Levant. I. The diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600. II. Extracts from the diaries of Dr. John Covel, 1670-1679. With some account of the Levant Company of Turkey Merchants. London, printed for the Hakluyt Society, 1893.

II. Εισαγωγικά

Αρχή του κυρίου μέρους της εργασίας με δύο βασικές παρατηρήσεις:

1. Κινούμενος από συγκεκριμένη σύγχρονη θεωρία κατατάξεως του λαογραφικού υλικού, σύμφωνα με την οποία γίνεται προσπάθεια να αντιμετωπιστεί αυτό ως ολότητα (παρά την πάντοτε υπάρχουσα αδυναμία αποφυγής της συμβατικότητας), κατατάσσω τις παρεχόμενες από τον περιηγητή λαογραφικές ειδήσεις για το συγκεκριμένο χωριό σε δύο μεγάλες κατηγορίες, αμέσως αλληλοεξαρτώμενες, με τις επιμέρους περαιτέρω υποδιαιρέσεις τους: Α. Ο ΤΟΠΟΣ και Β. ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ. Για να φανεί η συμβατική διάσταση και του δικού μου αυτού γενικού διαχωρισμού, αναφέρω απλώς εδώ ότι η οικία π.χ. που κατατάσσω στην κατηγορία Α, είναι πρωτίστως ίσως, ως αποτέλεσμα της οικονομικής δραστηριότητας των ανθρώπων, κοινωνικό φαινόμενο²³ και ως εκ τούτου, θα μπορούσε κάλλιστα να υπαχθεί στην άλλη κατηγορία.

2. Θα αρκεσθώ στην παρουσίαση των πληροφοριών όπως τις κατέγραψε ο ξένος περιηγητής, χωρίς τη δική μου κριτική παρέμβαση, εκτός των περιπτώσεων εκείνων που οι παρατιθέμενες λαογραφικές γνώσεις και κρίσεις του αντίκεινται στα εμφανή και αποδεδειγμένα λαογραφικά καθέκαστα.

3. Η βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος είναι ενδεικτική. Αντίθετη πρακτική (παράθεση αναλυτικής βιβλιογραφίας), λόγω των τεράστιων θεμάτων που θίγονται σ' αυτή τη (μικρή) μελέτη, θα την μετέτρεπε σε βιβλιογραφικό οδηγό, πράγμα που δεν είναι στις προθέσεις του γράφοντος, ούτε συνάδει με το σκοπό της συγγραφής.

Α. Ο ΤΟΠΟΣ

Εύστοχα ο περιηγητής εντοπίζει το ρόλο που διαδραμάτισαν στη χωροταξία και την οργάνωση του (δομημένου) φυσικού χώρου των χωριών της Νάξου οι πειρατικές επιδρομές, που επί αιώνες ταλάνισαν τη ζωή των κατοίκων της με σημαντικές επιπτώσεις σ' αυτήν²⁴. Ανάμεσα στα χωριά για τα

23. Μερακλής 1984, τ. Α', 12.

24. Για το τεράστιο αυτό θέμα βλ. ενδεικτικά Ήμελλος 1968 (με συγκεντρωμένη όλη την πλουσιότετη προηγούμενη βιβλιογραφία και παράθεση νέας). Ο ίδιος, 1988, passim. Δρακάκης 1974-75, 325-65. Κεφαλληνιάδης 1984. Ψαρόγας 1994, 779-823 κ.ά.

οποία κάνει ειδική μνεία του οικιστικού τους σχεδιασμού (όπως η Χώρα, η Απειρανθος, οι Τρίποδες, οι Εγγαρές²⁵), είναι και η Κωμιακή. Το χωριό, εξαιτίας του συγκεκριμένου κινδύνου, εξ αιτίας δηλαδή συγκεκριμένων ιστορικών συγκυριών²⁶, έχει κτισθεί στο ψηλότερο σημείο του και είναι προσπελάσιμο μόνο από στενούς δρόμους που διασχίζουν την κορυφή του βουνού (σ. 359). Στους πρόποδες του όμως και συγκεκριμένα στο μονοπάτι που διασχίζει ο περιηγητής καθ' οδόν προς τον Απόλλωνα, «οργιάζουν» οι πορτοκαλεώνες, γεμάτοι από τα καλύτερα δένδρα που συνάντησε κατά τις περιοδείες του στο νησί (σ. 361)²⁷. Η χλωρίδα της Κωμιακής (και της υπόλοιπης Νάξου γενικά)²⁸ του υπενθυμίζει δύο αρχαίες ονομασίες της Νάξου, όπως «Μικρή Σικελία» («Little Sicily», σσ. 334-45), «Πλουσία Νάξος» («Rich Naxos», όπως ο Πίνδαρος την αποκαλεί, σ. 345)²⁹.

Η ορεινή φυσιογνωμία της Κωμιακής είναι στενά συναρτημένη με το κλίμα της. Προειπώθηκε ότι ο Bent επισκέφθηκε τη Νάξο χειμερινή περίοδο. Ως εκ τούτου οι πληροφορίες του για το κλίμα του νησιού³⁰ περιορίζονται σ' αυτή και μόνο τη συγκεκριμένη εποχή και είναι πολυτιμότες ακόμη και για συγκρίσεις με τη σημερινή κατάσταση.

Κύριο χαρακτηριστικό του κλίματος ήταν οι καταρρακτώδεις βροχές που έπεφταν επί σχεδόν μία εβδομάδα (σ. 339). Τις διαδέχονταν πρόσκαιρες βελτιώσεις του καιρού και ηλιοφάνεια, που έκαναν πανέμορφο το τοπίο (σσ. 339, 349). Η γενική κρίση του περιηγητή «πουθενά αλλού στις Κυκλάδες δεν υποφέραμε τόσο πολύ όσο απάνω στα ορεινά χωριά της Νάξου» («Nowhere except in the mountains of Naxos did we suffer much from rain in the Cyclades», σ. 371), δικαιώνει τον παραπάνω μας ισχυρισμό.

Στα ορεινά χωριά του νησιού τις βροχές αντικαθιστούν οι σφοδρές χιονοπτώσεις, η πυκνή ομίχλη και το χαλάζι. Στην Κωμιακή «μερικές φορές το χειμώνα, ακόμη και επί ένα δεκαπενθήμερο, δεν μπορεί κανείς ούτε να πάει στο χωριό, ούτε να φύγει, λόγω των χιονοπτώσεων» (σ. 359) και στην Απειρανθο «εκτεθήκαμε στη θύελλα και στον άγριο βοριά και χαθήκαμε στην ομίχλη» (σ. 358).

Η διαφορά κλίματος ανάμεσα στα ορεινά και στα πεδινά μέρη του νησιού είναι εμφανής και από άλλα σημεία της διήγησής του. Τα όρη Ζας και Κόρωνος χωρίζουν τη Νάξο σε δύο μέρη, «the bright and sunny vales of Drymalia and Trajaia on one side, and the bleak northern villages of Apeiranthos, Komiake, and Bothro³¹ on the other» (σ. 355). Από τα ψηλά

25. Βλ. αντιστοίχως τις σσ. 337-38, 355-56, 370, 365 του κειμένου του περιηγητή.

26. *Ήμελλος* 1968, 9. κ.ε. *Ήμελλος* 1988, 45, 46, 47.

27. Βλ. γι' αυτήν τις σσ. 337, 344, 346, 351, 354, 365, 369 του κειμένου του περιηγητή.

29. Γνωρίζει επιπλέον την αρχαία ονομασία της Ζία (Δία). Βλ. σ. 354.

30. Βλ. γι' αυτό ενδεικτικά *Λεοντάκης* 1994, 65-66. Renault - Miskovsky 1994, 75-77.

31. Έτσι αποδίδει το χωριό Βόθρους, τη σημερινή Κόρωνο.

χιονισμένα βουνά της Κωμιακής, καθώς η παρέα του περιηγητή «κατεβαίνει» προς τον Απόλλωνα «ο αέρας αρχίζει και πάλι να γίνεται ζεστός». Στη Χώρα το θερμόμετρο (Δεκέμβριος μήνας) έξω από το παράθυρό τους «ποτέ δεν έπεσε κάτω από 55β. Φαρενάιτ»³² (σ. 340).

Β. ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

Οι λιγοστές όψεις της καθημερινής κοινωνικής τους πραγματικότητας που μας παρουσιάζει ο περιηγητής είναι όντως άκρως ενδιαφέρουσες λαογραφικά. Βοσκοί στην πλειοψηφία τους (σ. 360) είναι πρωτίστως άνθρωποι φιλόξενοι, με κορυφαίους το δήμαρχο Κ. Κωνσταντινίδη και την κόρη του Αθηνά (βλ. γι' αυτούς και τη φιλόξενη στάση τους παρακάτω). Ο ξένος επισκέπτης, μεγαλωμένος σε διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον, μένει έκπληκτος από τον «*προσβλητικά φιλικό τρόπο*» (*horribly familiar manner*», σ. 360) με τον οποίο ο ξεναγός του Γαβαλάς συμπεριφερόταν στην οικοδέσποινα. Βλέπει επίσης «ιδίους όμμασιν» ότι και ο τελευταίος παρακατιανός που περνά από το σπίτι του δημάρχου προσκαλείται να πιει ρακί (σ. 360). Με την ίδια έκπληξη αντιμετωπίζει επίσης την απρόσκλητη είσοδο κάποιου βοσκού, που έρχεται άρρωστος και μουσκεμένος να ζητήσει κινόνο³³. Όλα είναι δείγματα μιας συμπεριφοράς αντάξιας της παραδοσιακής φιλοξενίας των Ελλήνων³⁴.

Τύχη αγαθή (για τη Λαογραφία και μόνον) συνέβαλε ώστε κατά την ολιγοήμερη παραμονή του Bent στο χωριό να επισυμβεί ο θάνατος ενός μικρού παιδιού. Κάποιοι γονείς έχασαν ένα παιδί δύο χρονών, το τέταρτο της ίδιας φτωχής οικογένειας που αρρώστησε και πέθανε. (Σημαντική είδηση, ενδεικτική του φαινομένου της αυξημένης παιδικής θνησιμότητας κατά τον προηγούμενο αιώνα, αλλά και της πολυγονίας ταυτοχρόνως). Το τραγικό αυτό συμβάν του έδωσε την ευκαιρία να μας αφήσει σημαντικές ειδήσεις για τα έθιμα και τη γενικότερη συμπεριφορά των Κωμιακικών στην επώδυνη αυτή στιγμή του ιδιωτικού τους βίου. Ιδού το κείμενό του ολόκληρο σε δική μου μετάφραση:

«Η κηδεία ήταν για τις δέκα (το ηρωί) και η περιέργεια με έσπρωξε να πάω. Την ώρα που μπήκα η μάνα (του νεκρού παιδιού) καθόταν στη γωνιά (του σπιτιού) και θρηνούσε. «Αγαπημένο μου παιδί, γιατί έφυγες; ποιος μας καταράστηκε, ποιο κακό πνεύμα στοιχειώνει στο σπίτι μου και πεθαίνουν τα παιδιά μου;». Η θλιβερή κραυγή της «ω παιδάκι μου»»

32. Κάτω δηλαδή από 13 βαθμούς της κλίμακας Κελσίου. Πρβλ. Σέργης 1993, 9 και σημ. 38.

33. Μαρτυρία για ένα... εξελιγμένο θεραπευτικό μέσο της εποχής (σ. 360).

34. Ανάλογη συμπεριφορά των Ναξιωτών ειδικότερα βλ. Σέργης 1995, 415. Σέργης 1997, 13, 14.

35. Το παραθέτει στα ελληνικά και το μεταφράζει εν συνεχεία στα αγγλικά (ο my little child, σ. 363).

με «κυνηγούσε» επί μέρες. Τότε μπήκε μέσα η γριά γιαγιά, μ' ένα μαντίλι στην κεφαλή της, για να αρχίσει κι αυτή το θρήνο. Καθώς τα μάτια μου συνηθίσανε στο σκοτάδι του σπιτιού³⁶, αντιλήφθηκα ότι το νεκρό μωρό κείτονταν σ' ένα κουτί, στη γωνιά του δωματίου, τυλιγμένο μ' ένα σεντόνι, σαν δεμάτι³⁷. Λίγη ώρα μετά από μένα μπήκε στο δωμάτιο και άρχισε να θρηνεί με απλούς ποιητικούς στίχους η πληρωμένη μοιρολογίστρα.

«Today the heavens are darkened, the sun is obscured; today the child is cut off from his parents. It was not a tree that you could fell it, it was not a flower that it should fall, but it was a weak young tendril, which twined itself around their hearts».

Γοερές ήταν οι κραυγές που έβγαλαν οι γονείς του (παιδιού) στο άκουσμα των λόγων της μοιρολογίστρας, και μόλις τις σταμάτησαν, εκείνη συνέχισε: «*Would that I could descend to Hades, and gnash my teeth, for Lo! the warms of the earth today have joy. Whenever I think of tree, my darling, whenever my mind ponders on this grief, as the sea I am disturbed, as a wave my mind is troubled!*».

Με αυτούς τους έντονους και γεμάτους πάθος στίχους τροφοδοτούνταν (και μεγάλωνε) η στενοχώρια των φτωχών γονιών. Μέσα στον πόνο τους τραβούσαν τα μαλλιά τους, χτυπούσαν τα στήθια τους, μέχρι που ήρθαν στο σπίτι οι παπάδες. Στρώθηκε (μετά) τραπέζι με πορτοκάλια, σύκα και μαστίχα³⁸, που μοιράστηκαν σ' όλους τους παρόντες. Εδώ στην Κωμική διατηρείται ακόμη και κρατά το αρχαίο (της) όνομα ναύλον³⁹ μια εκχριστιανισμένη μορφή του παλαιού κλασικού «οβολού για τον Χάροντα». Δεν είναι νόμισμα όπως στα αρχαία χρόνια, αλλά ένας μικρός κέρινος σταυρός με τα αρχικά γράμματα Ι.Χ.Ν. (Ιησούς Χριστός Νικά)⁴⁰ σκαλισμένα πάνω του. Αυτόν τον σταυρό τον βάζουνε πάνω στα χέλια του νεκρού» (σσ. 362-63).

Οι προηγούμενες καταγραφές του περιγητή μας παρέχουν αφορμές για ποικίλους σχολιασμούς, σχετικούς με την τελετή και τα σχετιζόμενα μ' αυτήν. Τους πραγματοποιώ κατά τη σειρά που συναντώνται τα αντίστοιχα ερεθίσματα στο κείμενο:

Πρώτη κατά σειρά σημαντική πληροφορία έχουμε σχετικά με το χρόνο ταφής των νεκρών: η τελευταία, όπως φαίνεται, γινόταν παλαιότερα και πριν από το μεσημέρι. Σήμερα συνήθως η έξοδος του νεκρού και η ταφή γίνεται τις απογευματινές ώρες και οπωσδήποτε πριν βασιλέψει ο ήλιος⁴¹, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν γίνεται πρωινές ώρες. Εξαρτάται, όπως και παλαιότερα, κυρίως από το χρόνο θανάτου και τις εποχικές (ή καιρικές) συνθήκες⁴².

36. Εξακολουθεί να το αποκαλεί «στάβλο».

37. «...tied up like a bundle in a sheet» (σ. 363).

38. Έτσι μεταφράζω το δικό του «mastic».

39. Το γράφει με ελληνικά γράμματα (σ. 363)

40. Και αυτό αναγράφεται με ελληνικά γράμματα (σ. 363).

41. Για την όσο το ταχύτερο ταφή του νεκρού (σε πανελλήνιο επίπεδο) βλ. Πολίτης 1931, 333 και σημ. 4-5.

42. Οικονομίδης 1967, 15.

Το «μοιρολόι» και η εθιμοτυπία του⁴³ καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος των παραπάνω αποσπασμάτων. Οι γυναίκες που (κυρίως) συμμετέχουν στο θρήνο του μικρού παιδιού⁴⁴ τραβούν τα μαλλιά τους και χτυπούν τα στήθη τους από τον πόνο του χαμού⁴⁵. Το μοιρολόι ξεκινά η μητέρα του παιδιού⁴⁶ και το συνεχίζουν η γιαγιά και η «πληρωμένη μοιρολογίστρα» (the hired lamenter, the moerologista)⁴⁷.

Αν η τελευταία πληροφορία «περί πληρωμένης μοιρολογίστρας» είναι ορθή, έχουμε μία θαυμαστή και αξιοπαρατήρητη λαογραφική είδηση. Οι γνώσεις μου όμως επί του θέματος (εκτός της μοναδικής ιστορικής πηγής που αναφέρεται παρακάτω) και οι μαρτυρίες πληροφορητών από διάφορα χωριά του νησιού⁴⁸, δεν την επιβεβαιώνουν. Δεν συνέβαινε δηλαδή στη Νάξο, ότι συνέβαινε σε πολλά άλλα μέρη της Ελλάδος, όπου προσκαλούνταν ξένες γυναίκες να μοιρολογήσουν το νεκρό επ' αμοιβή, για να συντηρήσουν ή να εξάψουν, όπως περιγράφεται στο κείμενό μας, το πένθιμο και θρηνητικό κλίμα. Γράφει επί του συγκεκριμένου θέματος ο Δ. Οικονομίδης: «*Εις την εθιμοτυπίαν του μοιρολογήματος ανήκει επίσης η συνήθεια η επικρατούσα εις τινά μέρη της Ελλάδος να προσλαμβάνεται ξένη γυναίκα, διά να κλαύση και μοιρολογήση τον νεκρόν*»⁴⁹, αναφέρει δε συγκεκριμένα μέρη, Μπάφρα Ιωαννίνων, Σουφλί Θράκης, Λήμνο και Κυδωνιές Μ. Ασίας, όχι πάντως τη Νάξο.

Όμως την πληροφορία του περιηγητή επιβεβαιώνει μία δημοσιευμένη ιστορική πηγή: «Το ανέκδοτο τέλος της "Ιστορίας" του Λίχτλε», που παρουσίασε στο περιοδικό «Ναξιακά» προ 10ετίας ο Ν. Κεφαλληνιάδης. Γράφει περί το 1799-1800 (80 δηλ. έτη πριν τον περιηγητή) ο Ιγνάτιος Λίχτλε, ηγούμενος της μονής των Ιησουιτών της Νάξου: «... Όταν κανένας εξεψυχούσε, εστολίζονταν με τα καλύτερά του φορέματα και εκτεινόταν επάνω εις ένα τραπέζι εις την μέσην μιας σάλας. Τριγύρω αραδιάζονταν αι γυναίκες του σπιτιού, αι συγγένισαις και γειτόνισαις. Μια θρηνητρία πληρωμένη⁵⁰ και καλά θρεμμένη, ταγκωμένη και ονυοποτισμένη, αρχινούσε ψάλλουσα στίχους να κλαύση τον χαμόν ο οποίος έγινε, ενθυμίζουσα όλα τα καλά ιδιώματα του αποθανόντος»⁵¹. Αυτά μάς παραδίδει η μοναδική (γνω-

43. Για το θέμα αυτό βλ. Οικονομίδης ο.π. 11-40. Λουκάτος 1940, 59 κ.ε. Alexiou 1977 κ.ά.

44. Πρβλ. Οικονομίδη, ό.π. 13.

45. Πρβλ. Οικονομίδη, ό.π., 13, 28 κ.ά.

46. Πρβλ. Οικονομίδη ό.π. 15.

47. (Sic), moerologista (σ. 363).

48. Το μικρό αυτό θέμα με απασχολούσε από το 1990, όταν πρωτοδιάβασα το κείμενο του περιηγητή και με κάθε ευκαιρία απηύθυνα σχετικές ερωτήσεις προς τους γεροντοτέρους των χωριών. Ουδείς μου επιβεβαίωσε την πληροφορία περί πληρωμένων μοιρολογιστριών.

49. Οικονομίδης, ό.π., 18.

50. Η υπογράμμιση δική μας.

51. Κεφαλληνιάδης 1987, 37.

στή σε μένα) πηγή περί του θέματος. Είναι αξιόπιστη; Πιθανώς, αφού η υπόλοιπη «ιστορία» του, μεταφρασμένη ως γνωστόν στο περιοδικό «Απόλλων» του Πειραιά⁵², έχει θεωρηθεί σημαντική και πολύτιμη πηγή για τη ναξιακή ιστορία. Μήπως γνώριζε ο Bent τη συγκεκριμένη ιστορική πηγή και θεώρησε άκριτα, χωρίς καμία εξακρίβωση, την ξένη μοιρολογίστρα ως πληρωμένη; Μήπως τελικά ίσχυε και στη Νάξο μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα αυτή η συνήθεια, την οποία αγνοούν όλοι οι γεννημένοι τις πρώτες δεκαετίες του 20ου πληροφορητές μας;

Σημαντικότερη επίσης λαογραφική είδηση είναι η σχετική με το «ναύλο». Εν πρώτοις εγείρεται θέμα αν το 1883 τον κέρινο σταυρό που τοποθετούσαν στα χείλη του νεκρού οι Κωμιακίτες τον αποκαλούσαν έτσι (ναύλο) ή αν ο αρχαιολάτρης περιηγητής (που το θεωρεί επιβίωση του αρχαιοελληνικού «οβολου στον Χάροντα») το «πληροφορήθηκε» από τα βιβλία του, τα λαογραφικά και ιστορικά του βοηθήματα. Αν ο Bent έχει δίκιο, βρισκόμαστε μπροστά σε ένα θαυμαστό λαογραφικό φαινόμενο, από αυτά που η Σύγχρονη, η Νέα Λαογραφία, «αρέσκεται» να εντυφεί. Παρατηρούμε δηλαδή κάτι πολύ σημαντικό, που σχετίζεται τόσο με την πορεία μετεξέλιξης των λαογραφικών συμβόλων, όσο και με την πορεία του ίδιου του Ελληνισμού κατ' επέκταση: το λαογραφικό σύμβολο διατηρεί την αρχαία του ονομασία, καίτοι δεν είναι πλέον νόμισμα· είναι ένας κέρινος σταυρός, που τοποθετείται για εντελώς διαφορετικό σκοπό. Θαυμάζει κανείς σ' αυτό τη συνέχεια και τη μεταβολή, το προχριστιανικό / παγανιστικό παρελθόν από τη μια, το καινούργιο από την άλλη, αλλά και την αλλαγή της ουσίας κάποιων πραγμάτων. Ο ξένος περιηγητής, όμως, όπως και πολλοί Έλληνες, στην προσπάθειά τους να συνδέσουν αρχαιοελληνικά έθιμα με τωρινά, συνδέουν ανόμοια πράγματα. Ο σταυρός δεν φαίνεται να έχει καμία σχέση με τον οβολό που έδιδαν στον Χάροντα⁵³, το γνωστό δηλαδή «περατίκι» των Μικρασιατών⁵⁴, αλλά σχετίζεται με τις περί βρικολάκων αντιλήψεις των νεοτέρων Ελλήνων⁵⁵. Συμφώνως προς αυτές, για να μην βρικολακιάσει ο νεκρός, του τοποθετούν στο στόμα κέρινο σταυρό, «πεντάλφα» την αποκαλούν στο Γλινάδο Νάξου⁵⁶.

Στα προηγούμενα αποσπάσματα υπάρχει ακόμη μια σημαντική παρατή-

52. *Κρέμος* 1891-92.

53. *Πολίτης* 1931, 332-333.

54. *Πολίτης* 1931, 330-33. *Πολίτης* 1874, 266 κ.ε. *Παπαχαλαμάπου* 1971, 213-50. κ.ά.

55. Από την τεράστια επί του θέματος γενική και ειδική βιβλιογραφία βλ. επιλεκτικά *Πολίτης* 1904, τ. Α', 573 κ.ε. *Κυριακίδης* 1925, 208-11. *Μουζάκης* 1987. *Βαρθούνης* 1992, 187 κ.ά.

56. *Πολίτης* 1931, 179 κ.ε. *Ήμελλος* 1974, 17. *Ήμελλος*, χειρόγραφο 2303 του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, σσ. 48 και 308. *Σέργης* 1994, 384. κ.ά.

ρηση: κατά την πρόθεση του νεκρού, το τραπέζι είναι στρωμένο με πορτοκάλια, σύκα και μαστίχα (mastic), που μοιράζονται στους παρευρισκόμενους. Είναι οι γνωστές μέχρι και σήμερα «παρηγορίες», που προσκομίζουν οι συγγενείς και οι φίλοι του νεκρού για να διαμοιραστούν στους παρόντες κατά την έξοδο του νεκρού⁵⁷.

Αν οι μέχρι τώρα αναφορές του Bent σχετίζονταν με τους ανθρώπους της Κωμιακής γενικά, υπάρχει και μια ειδική, στον δήμαρχό της Κ. Κωνσταντινίδη και στην κόρη του Αθηνά, που τους φιλοξενούν στο σπίτι τους, όπως εθιζόταν παλαιότερα. Γράφει ο περιηγητής:

«Το μόνο αξιόλογο σπίτι στο χωριό της Κωμιακής ανήκει στο δήμαρχο Κωνσταντινίδη. Τον είχαμε συναντήσει στη Χώρα και μας είχε τότε προσκαλέσει να μείνουμε στο σπίτι του, όταν (τυχόν) επισκεπτόμασταν το χωριό του. Όταν φτάσαμε εκεί έλεπε, αλλά η όμορφη κόρη του Αθηνά μας υποδέχτηκε με περισσή χάρη, ενώ εμείς με αυθάδεια κάναμε το σπίτι του πατέρα της άνω κάτω. Συνηθίζεται στην Ελλάδα να συμπεριφέρονται οι ταξιδιώτες σαν τον νεαρό Μάρλοου στο έργο «She stoops to Conquer», μόνο που σ' αυτή την περίπτωση [οι Έλληνες με τη φιλόξενη στάση τους σου δίνουν την ευκαιρία] να μετατρέπεις επίτηδες το σπίτι του οικοδεσπότη σου σε πανδοχείο, χωρίς να έχεις τη δικαιολογία ότι το πέρασες για πανδοχείο: παραγγείλαμε τα γεύματά μας, ζητήσαμε περισσότερα κάρβουνα για το μαγκάλι όταν έπεφτε η φωτιά του, οι ημιονηγοί μας στρώθηκαν στο σαλόνι...» (σελ. 359-60).

Μιλήσαμε παραπάνω για τη φιλοξενία των Κωμιακικών και μας την επιβεβαιώνει άλλη μια φορά ο ξένος ευγενής. Εδώ μας ενδιαφέρει να δώσουμε κάποιες παραπάνω πληροφορίες για τα δύο συγκεκριμένα πρόσωπα. Έχουμε λοιπόν ενώπιόν μας το δήμαρχο Κ. Κωνσταντινίδη (Κ.Κ.) και την κόρη του Αθηνά.

Κατά πληροφορίες της κας Μαρίας Καστρησίου⁵⁸ ο Κ.Κ. γεννήθηκε στην Κωμιακή περί το 1841, όταν δηλαδή τον επισκέπτεται ο περιηγητής είναι περίπου 42 ετών. Η καταγωγή του ήταν από την Αμμόχωστο της Κύπρου και ήταν συνολικά πέντε αδέρφια: ο Αναστάσης, ο Γιώργος, ο Περικλής, ο Δημοσθένης και ο Κων/νος ο δήμαρχος. Όλοι τους ήταν μορφωμένοι (άλλος αξιωματικός, άλλος καθηγητής Παν/μίου, κ.λπ.). Ο Κ.Κ. ήταν και δάσκαλος και είχε υπηρετήσει στο Φιλώτι και στην Κωμιακή.

57. Πρβλ. το υπ' αριθμόν 2342 χειρόγραφο του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών (*Ημέλλου*), σσ. 308 και 329, όπου οι συγγενείς του νεκρού επί τριήμερο στρώνουν στο πάτωμα του σπιτιού τραπεζομάντηλο και τοποθετούν επάνω του ψωμί, τυρί, σύκα, καρύδια, κρασί, ραχί και τα προσφέρουν στους ξένους.

58. Την ευχαριστώ θερμά και απ' αυτή τη θέση για τις πληροφορίες της. Ευχαριστώ επίσης τον αγαπητό μου Νίκο Δ. Κωνσταντινίδη, απόγονο του Κ.Κ. για το ενδιαφέρον του και τη βοήθειά του.

Σύζυγός του ήταν η Μαρία Παπαδάκη, κόρη του οπλαρχηγού της Κρήτης Κωστή Παπαδάκη και αδελφή του Γιάννη Παπαδάκη, εμπόρου και ιδιοκτήτη του ομώνυμου πύργου στο Χαλκί⁵⁹. Απέκτησε μαζί της δύο παιδιά, τον Νίκο και την όμορφη Αθηνά που αναφέρει ο περιηγητής. Ο γιος του ασχολήθηκε με το εμπόριο και η κόρη του παντρεύτηκε το γιατρό Κ. Πιτταρά. Ο Κ.Κ. πέθανε από αιφνίδιο θάνατο σε νεαρή ηλικία και ενταφιάστηκε στην Κωμιακή.

Όψεις του πνευματικού πολιτισμού των Κωμιακτών (όπως καταγράφεται στις σημειώσεις του περιηγητή) αναδεικνύονται επιπλέον, εκτός των προαναφερθέντων στοιχείων, από τα λαϊκά μοιρολόγια, τις μεταφυσικές τους αναζητήσεις, την πίστη ειδικότερα σε στοιχειά και φαντάσματα, τις παρεμφερείς λαϊκές δεισδαιμονίες τους, τις περί Χάρου δοξασίες τους. Τα μοιρολόγια τα παρουσίασα παράλληλα με τις άλλες περί τελευταίας πληροφορίες, επειδή θεώρησα ότι ο αποχωρισμός τους από το «ζωντανό» κείμενο θα το απορφάνιζε. Θεωρώ ότι λειτουργούν αποτελεσματικότερα μέσα στο κείμενο και όχι «ξεκάρφωτα». Μπορούμε όμως να διατυπώσουμε γι' αυτά κάποιες παρατηρήσεις:

– επειδή είναι γραμμένα στην αγγλική και έχουν αποδοθεί σε ελεύθερο λόγο, είναι σχεδόν αδύνατο να εντοπίσουμε περί ποίων ακριβώς ποιητικών κειμένων πρόκειται.

– εξαίρεση σ' αυτό αποτελεί το πρώτο μοιρολόι, στο οποίο εντοπίζουμε ως φόρμουλα στιχουργική το «Σήμερα μαύρος ουρανός, σήμερα μαύρη μέρα / σήμερα αποχωρίζεται παιδί απ' τον πατέρα» (με τις κατά τόπους παραλλαγές του)⁶⁰, ο πρώτος στίχος του οποίου συναντάται στο λαϊκό θρήνο της Αγίας Παρασκευής για την Παναγία⁶¹. Ιδού και τα κείμενα τα σχετικά με τις υπόλοιπες προαναφερθείσες αντιλήψεις τους: *«Πουθενά αλλού δεν είναι πιο εμφανής όσο εδώ η πίστη στους καλικάντζαρους, στα κακά πνεύματα που εμφανίζονται στη γη μόνο για δώδεκα μέρες το χρόνο, από τα Χριστούγεννα έως τα Θεοφάνια. Μια γριά που επισκεφτήκαμε μας έδωσε μία παράξενη διήγηση γι' αυτούς: κατά τη διάρκεια των δώδεκα ημερών αυτά τα πνεύματα κατοικούν σε σπηλιές και τρώνε, όπως οι αμαζόνες των Αρχαίων, ψίδια και σαύρες, πολλές φορές μάλιστα και γυναίκες, αν μπορέσουν να τις παγιδέψουν. Τη νύχτα χορεύουν μέχρι το λάλημα του κόκορα, και μπαίνουν στα σπίτια από τις καμινάδες. Έτσι, η προσεκτική νοικοκυρά φροντίζει κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου να κρατάει κάρβουνα αναμμένα όλη νύχτα στην εστία της (τζάκι), αλλιώς οι καλικάντζαροι θα μπειν μέσα και θα καταστρέψουν όλα τα πράγματα στο σπίτι με τα βρώμικά τους κόλπα.*

59. Β. Κεφαλληνιάδης 1980, 9.

60. Πρβλ. Σέγγης 1994, 606.

61. Βλ. γ' αυτόν Bouvier 1976 και «Λαογραφία», τ. 31, 389-400 (βιβλιοκρισία από τον Β. Πούχνερ).

Οι ιερείς έχουν μόνο τη δύναμη να τους εκδιώξουν ευλογώντας τα σπίτια, όπως κάνουν την ημέρα των Χριστογεννών. Μετά, όταν έρθουν τα Θεοφάνεια, αυτά τα πλάσματα ανάγκάζονται να αποσυρθούν, για να πριονίσουν, όπως πριν ανέβουν στη γη, το δέντρο που στηρίζει τον κόσμο και το οποίο κάποιο μέρα θα κόψουν ολοκληρωτικά. Προσωποποιούνται ως τερατόμορφοι τεράστιοι άντρες, με πόδια κασίκας ή γαϊδάρου και ξύλινα παπούτσια, και όταν στέκονται όρθιοι με τα χέρια σε ανάταση είναι ψηλότεροι από την πιο ψηλή καμινάδα. Εν κατακλείδι, είναι οι σύγχρονοι εκπρόσωποι των Σατύρων» (σσ. 360-61).

«Κάποιοι γονείς έχασαν ένα παιδί δύο χρόνων το τέταρτο της ίδιας φτωχής οικογένειας που αρρώστησε και πέθανε. Έτσι σκέφτηκαν ότι κάποιο στοιχείο⁶² πρέπει να στοιχειώνει το σπιτικό τους και πρέπει να μετακομίσουν» (σ. 362).

«Μ' αυτόν τον τρόπο ο χριστιανισμός εισήγαγε στο τελετουργικό του παγανιστικές τελετές. Εάν πας σε οποιοδήποτε σπίτι στην Κωμιακή και ρωτήσεις τους ανθρώπους για τον Χάροντα, θα σου πουν με βαθειά πίστη, χωρίς καθόλου να διστάσουν, ότι ζει στον Άδη, σ' ένα παγωμένο μέρος⁶³, όπου κυνηγά τα θύματά του πάνω σε ένα άλογο - φάντασμα για να αποκλείσει την απόδρασή τους (στη γη). Ο Χριστιανισμός προσέθεσε στη μυθολογία (κάτι δικό του), εισάγοντας στη σκηνή ένα πρόσωπο που ονομάζεται «μάννα του Χάροντα», αναμιφίβολα σε αναλογία προς την Παρθένα μητέρα του Κυρίου μας, που παρεμβαίνει υπέρ των αμαρτωλών. Έτσι η μητέρα του Χάροντα είναι μια γλυκιά, τρυφερή γυναίκα που παρεμβαίνει στον αιμοδιψή γιο της και ελέγχει το φονικό του χέρι, λέγοντας «take not the baby from its mother, take not the newly married bride who wears her wedding garland». Υπάρχουν προσευχές προς τη μάνα του χάροντα πολύ συγκινητικές και γεμάτες πάθος στις εκφράσεις τους» (σσ. 363-64).

Η πίστη του λαϊκού ανθρώπου σε «στοιχειά» και «στοιχειωμένα σπίτια», σε φαντάσματα⁶⁴ (τέτοιες διηγήσεις άκουσε πολλές στο χωριό Ποταμιά⁶⁵), σε καλικάντζιарους⁶⁶ και άλλα συναφή είναι έντονα αποτυπωμένη στο έργο του Bent. Ο Κωμιακίτης που βλέπει τα παιδιά του να χάνονται το ένα κατόπιν του άλλου πιστεύει ότι αιτία του κακού είναι το στοιχειωμένο σπίτι του⁶⁷, το οποίο πρέπει να εγκαταλείψει⁶⁸ (νικημένος στην πάλη του με το κακό «στοιχείο»⁶⁹), για να σώσει τα επόμενα παιδιά του. Πιστεύει στους καλικάντζα-

62. «...some spirit (στοιχείον)....» (σελ. 362). «Άκουσε φυσικά στοιχείο».

63. Γράφει κατά λέξη: «... a frozen spot (παγωμένο) μέρος...» (σελ. 364).

64. Βλ. ενδεικτικά γι' αυτά Πολίτης 1871, τ.Α', 126-154. Ο ίδιος, 1904, τ.Α', 250 κ.ε. Ο ίδιος τ.Β', 1051 κ.ε. Βαρθής 1948, τεύχος 14, 183-88. Σέργης 1994, 467-74.

65. Βλ. Σελ. 349 του έργου του.

66. Βλ. Πολίτης 1904, τ.Α', 331-81 και τ. Β', 1240 κ.ε. Ο ίδιος, 1871, 67-80. Κυριακίδης 1965, 190-93. Κουκουλές 1923, 315-28. Ημελλος 1974, 16. Σέργης 1994, 425-26 κ.ά.

67. Πολίτης 1871, 136 κ.ε., 68. Ο.π. 144.

69. Επισημαίνω το διαχωρισμό του από το «καλό» τον «οικουρδόν όφιν» των Αρχαίων. Γι' αυτόν βλ. ενδεικτικά στο περιοδ. Λαογραφία, τ. 23 (1970), στο Ευρετήριο, λήμμα «φίδι», σ. 610.

ρους, τους περιγράφει κατά φαντασία, πιστεύει ότι τρώνε φίδια και σαύρες, όπως οι Αμαζόνες των αρχαίων⁷⁰ (αλλά και γυναίκες, αν καταφέρουν να τις παραπλανήσουν)⁷¹, διεκτραγωδεί τις «περιπέτειές» του μ' αυτούς, τους μάχεται με τις ευχές του ιερέα⁷² και το «ακοίμητο πυρ» του τζακιού⁷³, κ.λπ.

Ενδιαφέρουσα επιπλέον είναι η σύνδεση των καλικαντζιάρων με τους σατύρους που επιχειρεί ο Bent, βασισιμένος πιθανότατα στο σύγγραμμα του Wachsmuth, που αναφέραμε στην υποσημ. 19. Όπως και ο Ν. Πολίτης πιθανολογεί «... δυνάμεθα μετά πολλής πιθανότητος εις τους περί των σατύρων αρχαίους μύθους να αναζητήσωμεν την πρώτην των διηγήσεων τούτων (περί καλικαντζιάρων) πηγήν. Οι σάτυροι ενομίζοντο, όπως οι καλικάντζαροι, αιγίποδες και δύσμορφοι, μορφήν προς τα θηρία παραπλησίαν έχοντες...»⁷⁴. «Δύσμορφοι αιγίποδες» αναφέρονται με ελληνικά γράμματα στο αγγλικό κείμενο, και από τον περιηγητή. Το ίδιο ενδιαφέρουσες είναι και άλλες παρατηρήσεις του για τις προχριστιανικές επιβιώσεις στη σύγχρονη λαϊκή σκέψη και λατρεία. Η ελληνική ορθόδοξη χριστιανική εκκλησία έχει πολλούς δεσμούς, λιγότερο ή περισσότερο φανερούς, μ' ένα προχριστιανικό παρελθόν⁷⁵, ο ελληνικός λαός «...διατηρεί και ιδέας που κάθε άλλο είναι παρά χριστιανικά· είναι δοξασία βαθιά ριζωμένα εις το πνεύμα του λαϊκού ανθρώπου, ιδέαι κληρονομημέναι από απωτάτην αρχαιότητα και εν πολλοίς σύμφωνοι με τον τρόπον του σκέπτεσθαι του πρωτογόνου ανθρώπου»⁷⁶. Εκτός λοιπόν της σύνδεσης σατύρων - καλικαντζιάρων επιχειρεί μία ακόμη, αυτή μεταξύ αρχαιοελληνικού Χάρωνος και νεοελληνικού Χάρου. Κατά τους Κωμιακίτες ο τελευταίος κατοικεί στον Άδη, ένα παγωμένο μέρος⁷⁷. Καβάλα σ' ένα άλογο φάντασμα κυνηγά τα θύματά του στην προσπάθειά του να αποτρέψει άνοδό τους στον «Απάνω Κόσμο»⁷⁸. Η απεικόνιση αυτή του χάρου είναι απολύτως σύμφωνη με την επικρατούσα στον ελληνικό χώρο⁷⁹, αφού είναι γνωστό ότι παρουσιάζεται καβαλάρης⁸⁰, είτε επί γης για να επιλέξει τα υποψήφια θύματά του, είτε στον «Κάτω Κόσμο», όπως εδώ, φύλακας του, ως αρχαιοελληνικός Κέρβερς. Ιδού μερικοί στίχοι

70. Πρβλ. Πολίτης 1871, 67, 76.

71. Το ίδιο ακριβώς αναφέρει και ο Πολίτης ό.π. 68.

72. Πρβλ. Πολίτη, ό.π. 69. Μέγα 1956, 76.

73. Βλ. Πολίτης 1904, τ.Β', 1314-21, 1332-34, Μέγας 1956, 40 κ.ε. Ρωμαιοί 1980, 24 κ.ε.

Κουκουλές 1923, 321. Ήμελλος 1973, 126 κ.ά.

74. Πολίτης 1871, 72.

75. Μερακλής 1986, 123.

76. Μέγας 1956, 7.

77. Πρβλ. Πολίτης 1874, Κυριακίδης 1965, 211-12. Ομήρου Οδύσσεια, ραψωδία κ. στίχο 512, λ. στίχο 15 και ψ. στίχο 322.

78. Πρβλ. Πολίτης, ό.π. 350-51.

79. Βλ. Πολίτης ό.π. 253 κ.ε

80. Πολίτης ό.π., 257. Κυριακίδης ό.π. 212.

από τη δημοτική μας ποίηση, γι' αυτές τις ιδιότητες του Χάρου:

*Και να σου τον κ' επρόβαλλε 'ς τους κάμπους καβαλάρης...*⁸¹

*ή: Ο Χάρος εκαλίγωνεν όξον στο φεγγαράκι...*⁸²

*ή: Ο Χάρος μαυροφόρεσε, μαύρα καβαλικέβγει*⁸³, κ.ά.

Επιβεβαιώνεται δηλαδή για μία ακόμη φορά, με τις αναφορές του περιηγητή, ότι οι ψυχοπομποί θεότητες επιβαίνουν σε άλογα και πως αυτά τα θυμώδη και όμορφα ζώα είναι σύμβολα θανάτου⁸⁴.

Ευρηματική είναι επίσης η αναφορά του περιηγητή στη «μάνα του Χάρου», ασχέτως αν αφορμή για την αναφορά του σ' αυτήν του έδωσε η μελέτη των τραγουδιών του Passow και συγκεκριμένα το υπ' αριθμ. 408 και όχι αντίστοιχη πληροφορία κάποιου Κωμιακίτη. Οι υποτιθέμενες δραματικές επικλήσεις της προς τον άκαρδο γιο της «take not the baby from its mother, take not the newly warried bride who wears her wedding garland» που ανέφερα λίγο παραπάνω στη μετάφραση του κειμένου του περιηγητή, μεταφερμένες στα αγγλικά και σε πεζό λόγο, δεν είναι άλλες από τους θαυμάσιους δημοτικούς μας στίχους:

*Μην πάρης μάναις με παιδιά κι αδέρφια μ' αδερφάδες
μην πάρης πρωταντρόγνα, πρωτοστεφανωμένα*⁸⁵.

Ολοκληρώνω τη μικρή αυτή εργασία με κάτι ακόμη σχετικό με τη «μάνα του Χάρου», μια και αναφέρθηκε από τον περιηγητή: σ' ένα μοιρολόι από τη Λακωνία ο κακός γιος της φτιάχνει περιβόλι, στο οποίο αντί δέντρων και λουλουδιών φυτεύει μικρά παιδιά και νέους (ποιητικό μοτίβο, με πάμπολλες παραλλαγές):

(...)

*βάνει τις ναις για λειμονιαίς, τους νιους για κυπαρίσσια
βάνει και τα μικρά παιδιά γαρούφαλα και βιόλαις,
και βάνει και τους γέροντες στον τοίχο του τριγύρω*⁸⁶.

Εκείνη, η «μάνα του Χάρου», σαν μάνα που πονά για τα νέα αδικοχαμένα παιδιά, μοιρολογεί μπροστά στην πόρτα της Παναγίας και την παρακαλεί να μεσιτεύσει να παύσει αυτή η τεράστια αδικία. Μια ακόμη θαυμάσια επινόηση της ποιητικής λαϊκής φαντασίας.

81. Πολίτης ό.π. 254. Πολίτης 1914, 225, άσμα Νο219. Passow 1860, αριθ. άσματος 428.

82. Πολίτης 1874, 254. Passow, ό.π. αριθμ. άσματος 408.

83. Πολίτης ό.π. 249. Πολίτης 1914, 226, άσμα Νο 219.

84. Πολίτης 1874, 258-59.

85. Passow, ό.π. σελ. 291.

86. Ραζέλου 1870, 4.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βαρβούνης, Μαν.

1992, *Λαϊκή λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου* (Διδακτορική διατριβή). Πνευματικό ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου». Αθήνα.

1992α, «Λαογραφικές πληροφορίες από το περιηγητικό έργο του Ιωσήφ Γεωργιέρη (1678)», *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, 87-135. Αθήνα.

Βαρδής, Γ.

1948, «Η Νάξος τρομοκρατούμενη υπό... φαντασμάτων», *Ναξιακόν Αρχείον*, τεύχος 14, Σεπτ. - Οκτ. 1948, 183-88.

Bouvier, B.

1976, *Le Mirologue de la Vierge I. La chason populaire du Vendredi Saint*. Geneve.

Constantine, D.

1948, *Early Greek Travellers and the Hellenic ideal*. Cambridge University Press.

Ήμελλος, Στεφ.

1968, *Η περί πειρατών λαϊκή παράδοση*. (Διδακτορική διατριβή), Αθήναι.

1973, «Λαογραφικές ειδήσεις εκ χειρογράφου του Κιμωλίτου διδασκάλου Μάρκου Βεντούρη», *Κιμωλιακά*, τ. 3, 119-138.

1974, *Παρατηρήσεις εξ επιτοπίου ερεύνης εις τον λαϊκόν πολιτισμόν των Νοτίων Κυκλάδων*. Αθήναι.

1985, *Σημειώσεις ελληνικής λαογραφίας I. Μεθοδολογικά θέματα*. Αθήνα.

1995, *Ιστορικά και μεθοδολογικά της ελληνικής Λαογραφίας*, τεύχος Α' Αθήνα.

Καμπανέλλης, Εμμ.

1991, *Η ιερά μητρόπολις Παροναξίας δια μέσου των αιώνων*. Έκδοση της Ομοσπονδίας Ναξιακών Συλλόγων (Ο.ΝΑ.Σ.). Αθήνα.

Κεφαλληνιάδης, Ν.

1963, *Κουρσάροι στη Νάξο* (θρύλοι και παραδόσεις). Ανάτυπον εκ της εφημ. «Ναξιακόν Μέλλον». Αθήνα.

1980, *Οι πύργοι της Νάξου*, ανάτυπο από την εφημ. «Ναξιακόν Μέλλον». Αθήνα.

1984, *Πειρατεία. Κουρσάροι στο Αιγαίο*, Αθήνα.

1987, «Το ανέκδοτο τέλος της «Ιστορίας» του Λίχτλε», *Ναξιακά* τ. 12-13, Ιαν. - Μάρτ. 1987, 37-38.

Κουκουλές, Φ.

1923, «Καλικάντζαροι», *Λαογραφία*, τ. 7, 315-28.

Κυριακίδης, Στυλπ.

1965², *Ελληνική λαογραφία. Μνημεία του λόγου*. Εν Αθήναις.

Κυριακίδου - Νέστορος.

1989, *Λαογραφικά Μελετήματα Ι*. Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου. Αθήνα.

Λεβογιάννης, Ν. (επιμ.)

1996, *Κωμιακή. Τόπου χρώματα - Αντιθέσεων αρμονία*, τ. Α΄ Έκδοση Συλλόγου Απολλωνιατών Νάξου. Αθήνα.

Λεοντάρης, Σ.

1994, «Γεωλογική - μορφολογική δομή και εξέλιξη της νήσου Νάξου», *Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, Φιλώτι 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, 65-71.

Λουκάτος, Δ.

1940, «Λαογραφικά περί τελευταίας ενδείξεως παρά Ιωάννη τω Χρυσοστόμω», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 2, 30-117.

1985³, *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*. Έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης. Αθήνα.

Μουζάκης, Στ.

1987, *Οι βρικόλακες στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς νομοκάνονες και στις παραδόσεις του ελληνικού λαού*. Αθήνα.

Οικονομίδης, Δ.

1967, «Ο θρήνος του νεκρού εν Ελλάδι (Το μοιρολόγι και η εθιμοτυπία του)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 18-19 (των ετών 1965-66), 1140.

Παπαχαράλαμπος, Γ.

1971, «Χάρωνος οβολός», *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. 35, 213-250.

Πασχάλης, Δ.

1964, «Περιηγηταί εν Ελλάδι από του ΙΒ΄ μέχρι και του Κ΄ αιώνας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. 4, 2311 - 324.

1860, *Τραγούδια Ρωμαίικα. Popularia Carmina Graeciae Recentioris*. Lipsiae.

Πολίτης, Ν.

1871, *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων*, τ. Α΄, *Νεοελληνική μυθολογία*. Εν Αθήναις.

1874, *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων*, τ. Β΄, *Νεοελληνική μυθολογία*. Εν Αθήναις.

1904, *Παραδόσεις*, τ. 1-2. Εν Αθήναις.

1914, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*. Εν Αθήναις.

1931, *Λαογραφικά Σύμμεκτα*, τ. 3. Εν Αθήναις.

Ράμφου, Στ.

1977, «Ταξίδι του Bent εις Κίμωλον», *Κιμωλιακά*, τ. 7, 154-172.

Ραζέλου, Στ.

1870, *Προοίμια μυρολογίων λακωνικών συλλεγέντα υπό της κυρίας Στ. Π. Ραζέλου*. Εν Αθήναις.

Renault - Miskovsky, J. et Dalongeville, R.,

1994, «Les paysages vegetaux de Naxos et leur evolution recente: quelques elements de reflexion». *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, Φιλώτι 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, 75-92.

Ρωμαίος, Κ.

1980², *Κοντά στις ρίζες. Έρευνα στον ψυχικό κόσμο του ελληνικού λαού*. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε. Αθήνα.

Σέργης, Μαν.

1993, «Πώς είδε τη Χώρα και τους Χωραίτες του 1883 ο Άγγλος περιηγητής Θεόδωρος Bent», *Ναξιακά*, τ. 37, Ιουλ. - Σεπτέμ. 1993, 7-11.

1994, *Λαογραφικά και εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*. Έκδοση του Προοδευτικού Ομίλου Γλινάδου Νάξου. Αθήνα.

1995, «Ναξίων παιγνίδια στο έργο του Άγγλου περιηγητή J. Th. Bent «The Cyclades, or life among the insular Greeks»», *Αιγαίοπελαγίτικα Θέματα*, τ. 47, Νοε. - Δεκ. 1995, 415 - 417.

1997, «Τρεις κληρικοί στη Νάξο του 1883, μέσα από το έργο «The Cyclades, or Life among the insular Greeks», του Άγγλου περιηγητή J. Th. Bent», *Παράδοση και Τέχνη*, τ. 33, Μάιος - Ιούνιος 1997, 12-14.

Ψαρράς, Εμμ.

1994, «Πειρατικές θύμησης από τη Νάξο», *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, Φιλώτι 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, 779-823.